पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

नवम-पाठः

प्रहेलिका

यजमानेन कः स्वर्गहेतुः सम्यग्विधीयते।
विहायाद्यन्तयोर्वर्णौ गोत्वं कुत्र स्थितं वद ।।

पदविभाग:

यजमानेन, कः, स्वर्गहेतुः, सम्यक्, विधीयते, विहाय, आदि-अन्तयोः, वर्णौ, गोत्वम्, कुत्र, स्थितम्, वद

अन्वय:

यजमानेन स्वर्गहेतुः कः सम्यक् विधीयते आदि-अन्तयोः वर्णौ विहाय गोत्वं कुत्र स्थितं वद।

प्रहेलिका

यजमानेन कः स्वर्गहेतुः सम्यग्विधीयते।
विहायाद्यन्तयोर्वर्णौ गोत्वं कुत्र स्थितं वद।।

सामान्यार्थः

मानवः स्वर्गं प्रापणार्थं किं करोति? एतस्य प्रश्नस्य उत्तरं स्वीकृत्य तस्मात् आदि-अक्षरं च त्यजति चेत् "गोत्वं कुत्र द्रष्टुं शक्यते?" इति प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्नोति।

उत्तरम्

मानवः स्वर्गं प्रापणार्थं "यागविधि" इति कर्म करोति। "यागविधिः" शब्दस्य आदि "अ" अन्तिम अक्षरं "धि" त्यक्त्वा "गवि" इति नूतनशब्दं भवति।

गोत्वं कुत्र द्रष्टुं शक्यते? "गवि" एव।

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥

पदविभाग:

न, काङ्क्षे, विजयम्, कृष्ण, न, च, राज्यम्, सुखानि, च, किम्, नः, राज्येन, गोविन्द, किम्, भोगैः, जीवितेन, वा

सन्धि:

नः + राज्येन = विसर्गसन्धिः उकार:
भोगैः + जीवितेन = विसर्गसन्धिः रेफ:

भगवद्गीता - अन्वय: 1

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥

सामान्यार्थ:

O Krsna! I do not desire the victory, kingdom, or the happiness accruing it. O Govinda! Of what avail will be a kingdom, pleasures, or even life itself to us?

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- काङ्क्षे
प्रथमा	- (अहम्), किम्
सम्बोधन प्रथमा	- कृष्ण, गोविन्द
द्वितीया	- विजयम्, राज्यम्, सुखानि
तृतीया	- राज्येन, भोगैः, जीवितेन
षष्ठी	- न:
अव्ययम्	- न, च, वा

भगवद्गीता - अन्वय: 1

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	हे गोविन्द!	हे कृष्ण!
	न काङ्क्षे	न इच्छामि
कः न काङ्क्षे ?	(अहम्)	अर्जुनः
कं न काङ्क्षे ?	विजयम्	जयं प्राप्तुम्
पुनः किं न काङ्क्षे ?	राज्यम्	प्रभुत्वम्
पुनः कानि न काङ्क्षे ?	सुखानि	भोगान्
किं [सिध्यति]?	किमपि न सिध्यति	
केषां किमपि न सिध्यति ?	नः	अस्माकम्
केन किमपि न सिध्यति ?	राज्येन	प्रभुत्वेन
पुनः कैः किमपि न सिध्यति ?	भोगैः	सुखसाधनैः
पुनः केन किमपि न सिध्यति?	जीवितेन	प्राणैः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥

अन्वय:

हे कृष्ण ! [अहं] विजयं न काङ्क्षे, राज्यं सुखानि च न काङ्क्षे । हे गोविन्द! राज्येन नः किम्? भोगैः जीवितेन वा किम्?

तात्पर्यम्

अर्जुनः श्रीकृष्णं वदति – हे माधव! अहं जयं न इच्छामि। राष्ट्रकामः न अस्ति। भोगान् अपि न इच्छामि। हे गोविन्द! प्रभुत्वेन, सुखसाधनैः, प्राणैः वा अस्माकं किं सिध्यति? [किं प्रयोजनम् अस्ति?] ॥

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

काङ्क्षे	- काङ्क्ष धातुः आत्मनेपदी लट्-लकार: उ. ए.
विजयम्	- अ. पु. द्वि. ए.
कृष्ण	- अ. पुं. सं.प्र. ए.
न,च,वा	- अव्ययम्
राज्यम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
सुखानि	- अ. नपुं. द्वि. ब.
किम्	- म. नपुं. प्र. ए.
नः	- द. अस्मद् शब्द: ष. ब.
राज्येन	- अ. नपुं. तृ. ए.
गोविन्द	- अ. पु. सम्बोधनप्रथमा ए.
भोगैः	- अ. पु. तृ. ब.
जीवितेन	- अ. नपुं. तृ. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

पदविभाग:

येषाम्, अर्थे, काङ्क्षितम्, नः, राज्यम्, भोगाः, सुखानि, च, ते, इमे, अवस्थिताः, युद्धे, प्राणान्, त्यक्त्वा, धनानि, च

सन्धि:

नः + राज्यम् = विसर्गसन्धिः उकार:
अवस्थिताः + युद्धे = विसर्गसन्धिः लोप:
ते + इमे = यान्तवान्तादेशसन्धिः यलोपः
इमे + अवस्थिताः = पूर्वरूपसन्धिः
प्राणान् + त्यक्त्वा = सत्वसन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

सामान्यार्थ:

Those, for whose sake we desire for this kingdom, comforts and joys, are standing here in this war, renouncing all their wealth and ready to give up lives.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- (सन्ति)
प्रथमा	- काङ्क्षितम्, राज्यम्, भोगाः, सुखानि, ते, इमे, अवस्थिताः
द्वितीया	- प्राणान्, धनानि
षष्ठी	- नः, येषाम्
सप्तमी	- अर्थे, युद्धे
अव्ययम्	- च, त्यक्त्वा

भगवद्गीता - अन्वय: 2

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	अवस्थिताः	तिष्ठन्ति
के अवस्थिताः ?	इमे	पुरतः विद्यमानाः
कुत्र अवस्थिताः?	युद्धे	समरे
किं कृत्वा अवस्थिताः?	त्यक्त्वा	परित्यज्य
किं विहाय?	प्राणान्	जीवितानि
पुनः किं विहाय?	धनानि च	सम्पत्तिं च
कीदृशाः इमे ?	ते, येषामर्थे	येषां निमित्तं काङ्क्षितम् अभीप्सितम्
किं काङ्क्षितम् ?	राज्यम्	प्रभुत्वम्
पुनः के काङ्क्षितम् ?	भोगाः	सुखसाधनानि
पुनः कानि काङ्क्षितम् ?	सुखानि	आनन्दः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

अन्वय:

येषाम् अर्थे राज्यं भोगाः सुखानि च नः काङ्क्षितं, ते इमे प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे अवस्थिताः [सन्ति] ।

तात्पर्यम्

येषां निमित्तम् अस्माभिः राज्यं, सुखसाधनानि, आनन्दः च अपेक्षितः, ते एव इदानीम् अस्माकं पुरतः जीवितानि सम्पत्तिं च परित्यज्य समरे तिष्ठन्ति । [एवं सति अस्माभिः किमर्थं युद्धं कर्तव्यम्?]

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

येषाम्	- द. पु. ष. ब.
अर्थे	- अ. पु. स. ए.
काङ्क्षितम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
नः	- द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः ष. ब.
राज्यम्	- अ. नपुं प्र. ए.
भोगाः	- अ. पु. प्र. ब.
सुखानि	- अ. नपुं प्र. ब.
च	- अव्ययम्

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

च	- अव्ययम्
ते	- द. पु. प्र. ब.
इमे	- म. पु. प्र. ब.
अवस्थिता:	- अ. पुं. प्र. ब.
युद्धे	- अ. नपुं. स. ए.
प्राणान्	- अ. पु. द्वि. ब.
त्यक्त्वा	- अव्ययम्
धनानि	- अ. नपुं. द्वि. ब.

भगवद्गीता - अन्वय: - 3

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

पदविभाग:

एतान्, न, हन्तुम्, इच्छामि, घ्नतः, अपि, मधुसूदन, अपि, त्रैलोक्य-राज्यस्य, हेतोः, किम्, नु, महीकृते

सन्धि:

घ्नतः + अपि = विसर्गसन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

सामान्यार्थ:

O Kṛṣṇa! I do not wish to kill them, even if I am killed myself, even for the sake of sovereignty over the three worlds. Would I then, for mere Earth?

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- इच्छामि
सम्बोधनप्रथमा विभक्ति:	- मधुसूदन
प्रथमा विभक्ति:	- घ्नतः, किम्
द्वितीया विभक्ति:	- एतान्
पञ्चमी विभक्तिः	- हेतोः
षष्ठी विभक्ति:	- त्रैलोक्यराज्यस्य
अव्ययम्	- महीकृते, हन्तुम्, अपि, न, नु

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	न इच्छामि	न वाञ्छामि
कः न इच्छामि ?	अहम्	अर्जुनः
कीदृशः अहम्?	घ्नतः	शत्रुभिः मारितः चेत् अपि
किं कर्तुं न इच्छामि ?	हन्तुम्	मारयितुम्
कान् हन्तुम् ?	एतान्	इमान् स्वजनान्
किंनिमित्तं हन्तुं न इच्छामि ?	त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः	त्रयाणां लोकानाम् आधिपत्यस्य कारणात् अपि
किं नु इच्छामि?	निश्चयेन न इच्छामि	
कस्य कृते न इच्छामि?	महीकृते	भूमेः आधिपत्यार्थम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

अन्वय:

मधुसूदन! [अहं] घ्नतः अपि, त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि, एतान् हन्तुं न इच्छामि । महीकृते किं नु [इच्छामि]?

तात्पर्यम्

हे कृष्ण! अहं स्वयं शत्रुभिः मारितः चेदपि, अथवा त्रयाणां लोकानाम् आधिपत्यस्य कारणादपि, एतान् स्वजनान् मारयितुं न इच्छामि । केवलं भूमेः आधिपत्यार्थं तु एतान् मारयितुम् इच्छेयं किम्? [सर्वथा न इच्छामि] ।

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

एतान्	- द. पु. द्वि. ब.
हन्तुम्	- अव्ययम्
इच्छामि	- इष् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: उ. ए.
घ्नत:	- अ. पु. प्र. ए.
मधुसूदन	- अ. पु. सम्बोधनप्रथमा. ए.
अपि	- अव्ययम्
त्रैलोक्यराज्यस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
हेतोः	- उ. पु. प/ष. ए.
किम्	- म. नपुं. प्र. ए.
नु	- अव्ययम्
महीकृते	- अव्ययम्

अशोकवनिका न्यायः

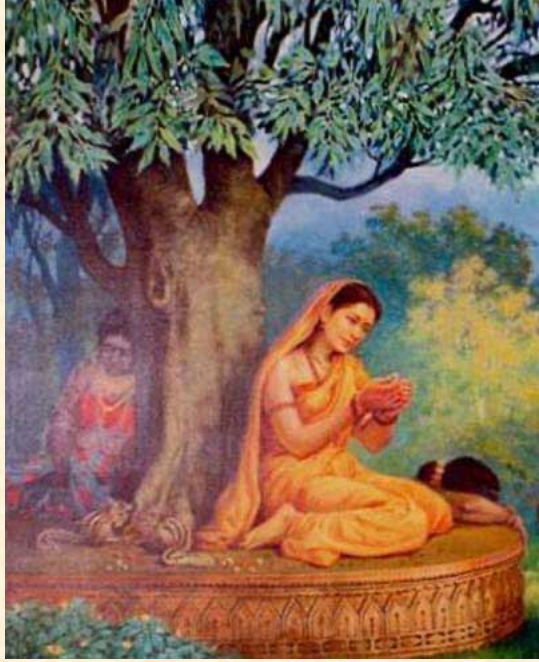

रावणः सीतां लङ्का नगरे अशोकवने बन्दी कृतवान्। लङ्कायाम् अनेकानि स्थलानि आसन्। "किमर्थं रावणः अशोकवने एव स्थापितवान्" इति प्रश्नः अस्ति। एतस्य प्रश्नस्य उत्तरं दातुं न शक्यते।

अशोकवनस्य किमपि वैशिष्ट्यं नास्ति। सीता यत्र कुत्रापि स्थापनीया। रावणः अशोकवनं चितवान्। तावदेव।

यत्र कार्यस्य लक्ष्यं साधनीयं किन्तु केन मार्गस्य साहाय्येन साध्यते इति क्रमः नास्ति तत्र अशोकवनिका न्यायः प्रयुज्यते।

कार्यस्य सफलता एव मुख्यं। तस्य गतिः (मार्ग:) न ।

गुडजिह्विकान्यायः

बालेन तिक्तः कषायः पातव्यः। किन्तु कषायस्य तिक्त-रस-कारणेन बालः तं कषायं पातुं न इच्छति। कषायपानात् पूर्वं जिह्वायां गुडलेपनं भवति। आदौ गुड इव किञ्चित् मधुरं वस्तु जिह्वायां लेपितम्। अन्वक्षं कषायं दीयते। यावतः कषायस्य रुचिः बालकेन ज्ञायते तावतः कषायः उदरं प्रविष्टः।

यत् कार्यं बहु कष्टकरम् अस्ति तत् कार्यं कर्तुं किञ्चित् प्रियकरः हेतुः दीयते चेत् एषः न्यायः प्रयुज्यते।